

Balázs Géza

A nyelvalkítás antropológiai gyökerei

■ Írásommal azt kívánom bizonyítani, hogy a ma nyelvalkításnak (nyelvi cselekvésnek, nyelvfejlesztésnek, nyelvi tervezésnek, esetleg nyelvművelésnek) nevezett tevékenységnek antropológiai, azaz mélyen kódolt, általános emberi alapjai vannak. Ugyanis ennek a tevékenységnek a gyökerei felfedezhetők a primitív vagy természeti népeknél, a különféle világvallások alapidokumentumaiban, sőt gondolkodási mintázatainkban is, amelyeket egyes kultúrák tovább módosítanak. Pontosan úgy, mint minden művészeti tevékenységnek. Konkrétan a következő jelenségeket kívánom bemutatni, s ezzel állításomat bizonyítani:

1. Nyelvalkító, nyelvszabályozó módszerek a primitív vagy természeti népeknél (különös tekintettel a kimondási tabu vagy szómágia jelenségére).
2. A nyelvhasználattal kapcsolatos észrevételek, tiltások, szabályok a világvallások alapvető irataiban („bibliáiban”).
3. A nyelvhasználatot befolyásoló gondolkodási-logikai műveletek (duális és triadikus gondolkodás), ezek interkulturális különbségeket kijelölő, vagyis kultúraalkító jellege.

A nyelvalkítás antropológiai gyökereit feltáró kutatásaimat a „hagyd békén a nyelvet”-felfogás, az abszolút nyelvművelés-ellenesség, a jó szándékú nyelvalkító törekvéseket is elutasító, sőt megbélyegző „nihilista” álláspont cáfolata ösztönözte. Ezért vizsgáltam meg korábban az európai és néhány más nagyobb nyelvi kultúrát, amelyekben mind megtaláltam az általunk „nyelvművelésnek” nevezett nyelvi-kulturális tevékenységnek a párhuzamait (Balázs–Dede, 2008). Az eredményen magam is meglepődtem, s ekkor további nyomozásba fogtam. Ha ugyanis minden kultúrában van valamilyen nyelvalkító, nyelvbefolyásoló tevékenység, akkor ennek alapja mélyebbre nyúlhat vissza: valószínűleg az emberré válás, az ember kultúrateremtő működésének kezdetéhez. En-

nek feltárásához a kulturális antropológia és az antropológiai nyelvészet volt segítségemre.

Az egyszerűség kedvéért az egyes kultúrákban, sőt kulturális rétegekben „szétágazó” nyelvalkító jelenségeket most egynek tekintem, mert eredetük, gyökereik ugyanarra a gondolatra megy vissza: ügyelj a nyelvhasználatodra, mert a nyelv „fegyver”, alkalmas jó és rossz cselekedetek végrehajtására. Ebből a szempontból most lényegtelen, hogy tudományosan megalapozott nyelvi tervezésről, nyelvstratégiáról, nyelvművelésről, vagy ösztönös, naiv nyelvvédelemről, „népi nyelvművelésről” van-e szó. Elsősorban a nyelvalkítás eredetét és „gyökereit” kutatom, s nem térek ki arra, hogy a történelmi-kulturális fejlődés, változás során ezek a nyelvalkító törekvések milyen további ideológiai szempontokkal telítődtek. Ezek közül talán a legfontosabbak: a különféle interkulturális hatások, a nemzeti mozgalmak, valamint a globalizáció. De ezek már távol esnek a gyökerektől.

1. Antropológiai nyelvészeti megközelítés: nyelvalkító törekvések a primitív vagy természeti népeknél

Állításom szerint nyelvalkító törekvéseket minden kultúrában felfedezhetjük, s ezek gyökerei a primitív, természeti népeknél is mindenhol megtalálhatók. Az ide sorolható jelenségek többsége a szómágia (a szavak kimondásának mágikus erejébe vetett hit) vagy a kiejtési tabu (a szómágiából adódóan a szavak kimondásának tilalma) körébe tartozik. A „nyelv, a szó titokzatos ereje” jelenik meg a névadásban. A jelenség máig ható: még a mi kultúránkban is hiszünk abban, hogy „nomen est omen”, vagyis az általunk választott név befolyásolja egy ember (állat) életét.

Egyáltalán nem véletlen, hogy az óceániai bennszülöttek gyakorlatában korábban létezett kópénzt a „közösülésről” nevezték el: magyarázni is fölösleges, hogy milyen kapcsolat tételezhető fel a közösülés és a pénzgyarapodása között (Sting, 1979, 199.).

A tabu is univerzális jelenség, az archaikustól a mai társadalmakig mindenhol jellemző. A nyelvi tabu a nyelv mágikus funkciójából következik: a szónak, a kimondásnak hatást, erőt való tulajdonításból. Kapcsolatban van tehát a babonával és a mágiával. A mágia szó is egy természeti néptől származik, jelentése: szent, érinthetetlen. Leggyakrabban a következő témakörökhöz kapcsolódnak a tabuk: természetfölötti lények (istenek), szexualitás, kiválasztás, halál, család és társadalmi élet, állatnevek. A nyelvi tabu lényege, hogy kimondási tilalom (nyelvi pragmatikai szabály) vonatkozik bizonyos témákra és szavakra. A „mégis”, „csakazértis” kimondásra a nyelvi kultúrában elkerülő szabályok jöttek létre: ezek az eufemizmusok, leginkább perifrázisok (körülrások). A tabuhoz kapcsolódó további társadalmi jelenségek az önkorlátozás (a tabu távolról való elkerülése), valamint a tabutörés (ellenszegülés a szabálynak). A tabutörés rendszerint szóbeli és fizikai következménnyel (agresszióval) jár: a tabutörőt megintik, megfenyítik. A modern világ „tabuinak” megsértését nyelvi bűnnek, szóbűnnek nevezik, és akár jogi úton (per) is szankcionálhatják.

A modern világ tabujelenségei közé tartoznak a politikai korrektség néven és mozgalomként indított nyelvvalakító törekvések a szexuális, nemi, faji, vallási stb. megkülönböztetések kimondási tilalmára.

A tabu összefügg a normával. A norma egy közösség által elfogadott, betartandónak ítélt viselkedési szabály, a nyelvi norma ugyanennek a nyelvhasználatra vonatkozó része. A norma az ún. humán viselkedéskomplexum része, mely nélkül emberi közösség nem létezhet. A Csányi Vilmos által leírt humán viselkedéskomplexum főbb összetevői: csoport, akció, konstrukció. Csányi külön nem említi a norma fogalmát, de normatív agresszióról szól, ami azt jelenti, hogy az emberi viselkedéskomplexumban kezdetektől fogva ott van a norma: a normatív agresszió célja pedig a csoportkohézió erősítése (Csányi, 1999, 176.). S ha nyelvi normát nem is említi a szerző, a szabálykövetést alapvető emberi tulajdonságnak tekinti, és a nyelvhez kapcsolja: „Az emberi csoportok tevékenységét irányító szabályok nagyobb része kizárólag a nyelvi modellekben létezik, csak ezekben fogalmazható meg. A csoportszerkezet „humanizálása” és a nyelv fejlődése tehát elválaszthatatlanok egymástól” (Csányi, 1999, 224.).

A tudatos-tudományos „nyelvműveléstől” nem érintett magyar népi kultúrában számos bizonyíték fedezhető fel a nyelv mágikus erejének feltételezéséről.

- nyelvét élesíti/köszörüli; éles a nyelve; jól vág a nyelve (a nyelv gonosz fegyver): a nyelv mint eszköz, amellyel szűrni, böknöni lehet

- csípős a nyelve; fullánkos nyelvű: a nyelvével kellemetlen hatást (csípést, csipő érzést, szúrást) tud okozni
- felvágta a nyelvét: a lefogott, lekötözött nyelvvel szemben van a felvágott, béklyó (szabályok) nélküli nyelv
- görcsöt köt a nyelvére; lakatot tesz a nyelvére: le van kötve a nyelve; nem beszél
- gyorsabban jár a nyelve, mint az esze (előbb járjon az eszed, azután a nyelved): meggondolatlanul beszél; nem fontolja meg a beszédjét, gondolkodás és nyelv szétválík
- megtalálja a közös nyelvet: képes a nyelvek, nyelvváltozatok között váltani (ma úgy mondanánk: retorikai, nyelvi illetani ismerete van) (A szólások, közmondások forrása: Bárdosi, 2003, 841.)

A nyelvészek által „népi nyelvművelésnek” nevezett jelenséget két részre osztanám. Az egyikbe belesorolható ez a mélyről jövő, ősi, antropologikus törekvés a normára, sőt a szép beszédre. Andrásfalvy Bertalan megjegyzi egy helyen, hogy a sárköziek nagyra értékelték a szép, választékos, saját szavaikkal „mézös” beszédet. A „népi nyelvművelés” másik részét az ún. „alászállott kultúrjavak” kategóriába sorolnám. Az iskolázás során félig vagy egészen megtanult nyelvművelő elvek egyszerűsített változatai tartoznak ide. Idősebb nyelvészek emlékezéséből ismerem például az ún. „fali Pintért”, azaz Pintér Jenő irodalomtörténész egyszerűsített nyelvművelő tanácsait tartalmazó iskolai fali tábláit, amelynek intelmei mélyen belevésődtek az egykori kisdíjakok fejébe. A „népi nyelvművelés” ilyen „alászállott”, s akár folklorisztikusnak is tekinthető jelenségeinek számítanak többnyire a nyelvművelő babonák (angol műszóval: mítoszok), amelyek ellen először éppen maguk a nyelvművelők vették fel a küzdelmet (Zolnai Béla: *A műkedvelő purista lelki alkata*; Szepes Gyula: *Nyelvi babonák*).

2. Nyelvhasználatra vonatkozó utasítások a valóságokban

A vallások alapvető kinyilatkoztatásai, tételei, iratai is bizonyítják, hogy a nyelvvalakítás milyen mélyen van kódolva. Minden vallás alapműveiben (Buddha beszédei, *Talmud*, *Korán*, *Biblia*, de a kínai vallás-filozófia alapvetőjeként tartott Konfuciusznál is) található utalások (intelmek, parancsok) a nyelvhasználattal kapcsolatban. Ezek egy része felfogható – mai terminológiával – nyelvi illetannak, de a nyelv (beszéd) hatalmáról, erkölcsi, lélektani következményeiről szóló elmélkedések, tanítások akár egyfajta korai beszédaktus-elméletnek is. A *Bibliában* pedig egyenesen a nyelv keletkezésének és szétfejlődésének gondolata is megjelenik: Mózes I. könyvének

11. fejezete szerint Noé utódai, akik még mind egy nyelvet beszéltek, Sineár földjére mentek, és ott egy várost meg egy égig érő tornyot akartak építeni. Isten azonban meghíúsította a törekvésüket, és megbüntette őket: úgy összezavarta nyelvüket, hogy nem értették meg egymást, és elszéledtek a Földön. A keresztény egyház tízparancsolatában a második helyen van a káromkodás (istenkáromlás, blaszfémia) tilalma, amely antropológiailag a kimondási tabura megy vissza: „Isten nevét hiába ne vedd!” Magyarázata: „Minthogy az ember gondolkodása és kimondott szava között szoros kapcsolat van, e hódolathoz hozzá tartozik Isten nevének (és általában az isteni dolgoknak) tisztellete.”¹

Az emberiség ősi nyelvalakító törekvésének szép példája Konfucius (Kung Fu-ce) (Kr. e. 551–479) bölcsessége a szavak helyes használatáról. A 2500 éve élt gondolkodó szavai máig érvényesek, és pompás láncokoskodásban vannak formába öntve:

„Dsi Lu szól: – We hercege várja a Mestert, hogy a kormányzást átvegye. Mi lesz az első, amit tenni fog?

A Mester így szól: – A szavak helyes használata.

Dsi Lu szól: – Ez az egész? Most az egyszer a Mester hibázni fog. Miért kell a szavakat helyesen használni?

Mester: – Milyen együgyű vagy te, Yu. A bölcs mellőzi azt, amit nem ért. Ha a szavak használata nem helyes, a fogalmak értelme zavaros; ha a fogalmak értelme zavaros, nem lehet szabatosan cselekedni; ha nem lehet szabatosan cselekedni, az erkölcs és a művészet nem virágzik; ha az erkölcs és a művészet nem virágzik, a büntetés értelmetlen; ha a büntetésnek nincs értelme, a nép nem tudja, hová lépjen és mit tegyen. A bölcs első dolga, hogy fogalmai szavakká, s a szavakat tettekké tegye. Nem tűri, hogy szavaiban rendtelenség legyen. Minden ezen múlik.” (Hamvas Béla fordítása.)

A Buddha (Kr. e. 400 körül) tanításai, beszédei nyomán megfogalmazott ún. páli gyakorlati szabályok között szereplő öt (erkölcsi) fogalom közül a negyedik: „Vállalom a hamis beszédétől való tartózkodás szabályát” (páli változat: *Musāvādā veramaṇī sikkhāpadam samādiyāmi*).² Másként Buddha a Dhammika-szuttában a következőket tanácsolja: „... Belépvén a királyi udvarba vagy emberek társaságába ne mondjon hazugságot. Kerülnie kell a hazug beszédet, és mást se bízasson erre. Teljesen tartózkodnia kell a csalárdságtól...” Egészen tömören: Ne ölj, ne vedd el, amit nem adnak, ne hazudj, ne fogyassz bódító szereket, tartózkodj a szexuális érintkezéstől.³ Létezik nyolc fogalom is, ebben így szerepel a nyelvi tényező: „Fogadom, hogy tartózkodom a helytelen beszédétől: valótlan állítása, mások átverése, manipu-

lálása, megsértése.” A tíz fogalom között: „Tartózkodni a helytelen beszédétől.”⁴

Az Allah kinyilatkoztatása nyomán született *Korán*-ban is van utalás a nyelvhasználatra: „Allah Küldötte (béke legyen vele) azt is mondta: »A förtelmes tett és a förtelmes beszéd nem tartozik az iszlámhoz, és bizony az iszlámot legjobban követők az emberek közül azok, akik a legszebb erkölcsűek.«⁵ Az iszlám is elítéli a hazugságot: „Allah Küldötte (béke legyen vele) azt mondta: »Az igazmondás a jóságossághoz vezet, a jóságosság pedig a Paradicsomba vezet. Az ember addig mond igazat, míg végül Allahnál feljegyeztetik igazmondónak. A hazugság az erkölcstelenséghez vezet, az erkölcstelenség pedig a Tűzhöz vezet. És az ember addig hazudik, amíg végül Allahnál fel nem jegyeztetik hazugnak.«⁶ Mintegy összefoglalásként az iszlám tanítás (hadísz⁷) ezt tartja a szép beszédről:

„A hadísz felhívja a figyelmet a hallgatás kötelességére abban az esetben, ha a mondanivaló önmagában rossz, vagy rosszak a következményei. A hadísz buzdít a jó beszélgetésre és a hasznos párbeszédre, illetve figyelmeztet a rossz beszélgetés és a káros párbeszéd elkerülésére. Allah Küldötte (béke legyen vele) mondta: »A[z Allah általi] megbocsátást eredményező dolgok közé tartozik az üdvözlés és a jó beszéd.« (asszilzilah asszahiha 1035) Az iszlám minden olyan dologgal foglalkozik, ami hasznos és fontos az ember evilági és túlvilági élete szempontjából [például a beszéd és a hallgatás kérdése]. A hadísz utasít a nyelv megfékezésére, mert a nyelv feladata az Isten szolgálata, imádata, a Róla való megemlékezés, a szép beszéd és az, hogy kerülje a förtelmes beszédet, ahogy Allah Küldötte (béke legyen vele) mondta: »Ha valaki uralja [féken tudja tartani] azt, ami az állkapcsai között van, és azt, ami a lábai között van, az bejut a Paradicsomba.« [al-Bukhári] Ha nem indokolt a beszéd, akkor inkább hallgasson el az ember annak érdekében, hogy épen maradjon a hite, hiszen az angyalok feljegyzik az ember minden szavát. Allah azt mondta: »nem ejt ki egyetlen szót anélkül, hogy ne lenne [feljegyezni] kész őrző.« [Korán, 50, 18.] »Ezért az ember arra törekedjen, hogy csak akkor beszéljen, ha jót akar mondani, mivel ez megerősíti a hitet és megőrzi a nyelvet.«⁸

A kereszténység *Bibliája* ugyancsak foglalkozik a nyelvhasználattal, sőt Jakab levelében megjelenik a nyelvi bűn fogalma is. Két változatban is bemutatom:

A nyelv bűnei. 1 Testvéreim, ne legyetek sokan tanítók, hiszen tudjátok, hogy súlyosabb ítéletben lesz részünk. 2 Mert sokat vétkezünk mindnyájan: de ha valaki beszédében nem vétkezik, az tökéletes ember, meg tudja fékez-

ni az egész testét. 3 Ha a lovak szájába zablát vetünk, hogy engedelmeskedjenek nekünk, egész testüket irányíthatjuk. 4 Íme, a hajókat, bármilyen nagyok, és bármilyen erős szelek hajtják is őket, egy egész kis kormányrúddal oda lehet irányítani, ahová a kormányos akarja. 5 Ugyanígy a nyelv is milyen kicsi testrész, mégis nagy dolgokkal kérkedik. Íme, egy parányi tűz milyen nagy erdőt felgyújthat: 6 a nyelv is tűz, a gonoszság egész világa. Olyan a nyelv tagjaink között, hogy egész testünket beszennyezi, és lángba borítja egész életünket, miközben maga is lángba borul a gyehenna tüztől. 7 Mindenfajta vadállat és madár, csúszómászó és tengeri állat megszelídíthető: meg is szelídíti az ember; 8 a nyelvet azonban az emberek közül senki sem tudja megszelídíteni, fékezhetetlenül gonosz az, telve halálos méreggel. (Zsolt 140, 4) 9 Ezzel áldjuk az Urat és Atyát, és ezzel átkozzuk az Isten hasonlatosságára teremtett embereket: (1Móz 1, 27) 10 ugyanabból a szájból jön ki az áldás és az átok. Testvéreim, nem kellene ennek így lennie. 11 Vajon a forrás ugyanabból a nyílásból árasztja-e az édes és a keserű vizet? 12 Avagy teremhet-e, testvéreim, a füge olajbogyót, és a szőlő fűgét? Sós forrás sem adhat édes vizet. (Mt 7, 16).⁹

A nyelv megfékezése. 1 Testvéreim, ne akarjatok annyian tanítók lenni, hisz tudjátok, hogy ránk annál súlyosabb ítélet vár. 2 Mert sokban vétünk mindnyájan. Ha valaki nyelvvel nem vétkezik, az tökéletes férfi, az képes egész testét is megfékezni. 3 Ha ugyanis a lovak szájába zablát teszünk, hogy engedelmeskedjenek, akkor egész testüket irányíthatjuk. 4 Lám, a hajókat is, bármilyen nagyok, bármilyen erős szelek hajtják is őket, a kis kormány oda irányítja, ahova a kormányos akarja. 5 Ugyanígy parányi testrész a nyelv is, mégis nagy dolgokat vallhat magáénak. Nézd, milyen kicsi a tűz, és milyen nagy erdőt felgyújt! 6 A nyelv is tűz, a gonoszság világa. A nyelv az a tagunk, amely egész testünket beszennyezi, lángba borítja változékony életünket, maga meg a pokoltól fogott tüzet. 7 Mert az összes vadak, madarak, csúszómászók és tengeri állatok természetét meg lehet szelídíteni, s meg is szelídíti az emberi természet, 8 de a nyelvet senki emberfia nem képes megszelídíteni: az nyugtalan gonosz, tele van halálos méreggel. 9 Vele áldjuk az Urat és az Atyát, és vele átkozzuk az embereket, akik az Isten hasonlóságára vannak teremtve. 10 Ugyanabból a szájból áldás és átok jön. Testvéreim, ennek nem volna szabad így lennie! 11 Vajon a forrás esetében ugyanabból a nyílásból édes víz is fakad meg keserű is? 12 Testvéreim, teremhet fügefán olajbogyó vagy szőlőn füge? Nem törhet elő sós forrásból édes víz.¹⁰

A zsidó egyházi elmélkedésekben, a *Talmud* magyarázataiban számos helyen van szó a helyes beszédéről. Egy

példát hozok csak: „A beszéd a teremtés eszköze. Ezzel felépíthetünk egy embert és a világot. Dicsérhetünk, ösztökélhetünk, önbizalmat adhatunk másoknak. Azáltal, hogy valakit hozzásegítünk ahhoz, hogy fontosnak érezze magát, felépítjük őt, mintha azt mondanánk: »Szükséges a létezésed«. Ez életet adó és megerősítő. Másrésztől a beszéd rombolni is tud. Ilyen mondat, hogy »Te értéktelen vagy«, tönkreteszi az ember önbecsülését. Ahogy Salamon király mondta: »Élet és halál a nyelv kezében van« (Példabeszédek 18:21). A *Talmud* (Arachin 15b) úgy magyarázza, hogy a »negatív beszéd« rosszabb, mint egy kard, mert nagyobb távolságban sok embert képes megölni. Az egyén lerombolóvá mellett láthatunk már, hogy a pletyka – egy rosszindulatú hír – kapcsolatokat, családokat és közösségeket tehet tönkre. A *Tóra* nemcsak a »negatív beszédet« tiltja, hanem annak meghallgatását is. (Ha nem hallom, nem mondom tovább.) Már a rosszmájú szóbeszéd meghallgatása is az emberi rosszindulatot táplálja, és érzéketlenné tesz annak másokra gyakorolt hatásaira, a következményekre.”¹¹

A nagy világvallások alapvető irataiból és az azokhoz kapcsolódó elmélkedésekből kiderül, hogy a vallási hagyományokban mélyen gyökerezik a nyelv (beszéd) hatalmába vetett hit, és ezért magatartási (illem-) szabályokat állapítanak meg a helyes beszéddel és viselkedéssel kapcsolatban.

3. Logikai-gondolkodási alpműveletek, filozófiai tanítások

Az emberi gondolkodásban alapvető szerepük van az ellentéteknek (oppozícióknak), valamint az ellentétek egységeként a szintézisre (harmóniára) törekvésnek. Az ember számára adva van mind a kétértékű, mind a háromértékű gondolkodásmód. Valószínűleg kulturális szétfejlődés az oka, hogy a kétértékű vagy duális (igen-nem) gondolkodás alapvetően meghatározza az európai embert, a háromértékű gondolkodás viszont az ázsiai ember jellemzője. Mindkét gondolkodásmód hatással van az ember személyiségére, személyközi kapcsolataira, és – meglátásom szerint – nyelvi viselkedésére, így nyelvalkító cselekvésére is.

A kétértékű, másként kizárt harmadik szabálya szerinti gondolkodásról ezt írja Sári László: „A bizonyosságra vágás, és a haladás örökké sürgető kényszere tette egyszer csak uralkodóvá a nyugati világban a kétértékű logikai gondolkodást. Azt a szemléletet, amely szerint egy döntés csak helyes vagy helytelen lehet, csak igaz vagy nem igaz, csak jó vagy rossz. Uralkodóvá tette azt a szemléletet, amelyik kizárja minden harmadik állítást

érvényességét, tagadja minden más döntés lehetőségét. [...] Már Arisztotelész megfogalmazta a gúzsba kötött gondolkodásnak ezt a szabályát, ez volt nála a kizárt harmadik törvénye, mely törvény azóta is érvényben van gondolkodásunkban. Ennek értelmében, minden olyan esetben, amikor két út áll előttünk, csak az egyiket ítélni lehetjük jónak, járhatónak, a másikat mint tévutat, vagy járhatatlant el kell vetnünk... [...] A kizárt harmadik szabályát alkalmazva, itt a nyugati féltekén, jó kétezer éve, minden döntésünkkel elvetünk egy (vagy több) másik esélyt – örökre. Soha nem tudjuk már meg, a szellem világának mely tájait tártuk volna még fel, ha nincs ez a nagy sietség, ha nem a célszerűség, hanem a megismerés szerényebb vágya vezet minket. Egészen bizonyos, hogy szellemi, érzelmi létezésünk határai szélesebbek lennének, s ez fizikai létünk minőségét is meghatározná. Magyarul: más lenne ma az egész emberi világ.” (Sári, 2007, 205.)

Mit veszít az európai ember a kizárt harmadik szabálya miatt? Egy lehetőséget: „Az egyirányúság és a sebesség okozta legsúlyosabb veszteség ezen az úton talán nem is a szélesebb körülmények és az elmélyültebb látás képességének visszafejlődése, hanem az egyidejűség élményének hiánya. A gondolkodásnak és a cselekvésnek az a szabadsága, mely megengedi, hogy egyidejűleg tekintsünk érvényesnek – akár egymással ellenkező értelmű – állítást, vagyis feltételezi a legkülönbözőbb célok egyidejű és értelmes létezését, sőt megvalósíthatóságát.” (Sári, 2007, 206.)

Két egyszerű – antropológiai nyelvészeti – példával illusztrálhatjuk ezt (az első példa afrikai, kameruni, a második ázsiai, üzbég):

„Sokat írtak a primitív népek arra való képességéről vagy képtelenségéről, hogy hipotetikus kérdésekkel foglalkozzanak. Én soha nem voltam benne biztos, hogy a nehézségeim velük pusztán nyelvi jellegűek-e, vagy sokkal többről van szó.

– Ha lenne egy nővéred – kezdem –, és hozzámenne egy férfihöz, hogy szólítanád?

– Nincs nővérem.

– Nincs, de ha volna egy nővéred...

– De nincs nővérem. Négy fivérem van.”

(Barley, 2009, 104.)

Lurija példája a szillogizmusok kapcsán:

– Moszkvában minden férfi kopasz.

– Iván Moszkvában él.

Európai formális következtetés: – Tehát Iván kopasz.

Ázsiai (üzbég) paraszt következtetései, akit nem köt gúzsba a kizárt harmadik szabálya: a) – Ugyan már, nincs

olyan, hogy minden férfi kopasz lenne... b) – Nem voltam Moszkvában, honnan tudhatnám? (Pléh, 2013, 236.)

A keleti ember elkerüli a szillogizmus formális kényszerét, nem dől be automatikusan a premisszáknak. Többen is állítják, hogy ennek a másfajta gondolkodásnak hallatlan előnyei vannak:

– „A miénktől végletesen különböző gondolkodásmód azért jutott... a legmesszebbre, mert ennyire gyengéje volt a konkrét megítélés és rendszerezés...” (Sári, 2007, 209.)

– „Arisztotelész az első filozófusról való elmélkedésében világossá tette, hogy a három alapelv, az azonosság, az ellentmondás, a kizárt harmadik elvének evidenciája nélkül következetes, logikus, egyértelmű gondolkodásra képtelenek vagyunk” (Heller, 2011, 13.), pedig a nagy felfedezések (heuréka, biszociáció) az egymástól független gondolati elemek hirtelen összekapcsolódásából születnek (Heller, 2011, 15.).

A gondolkodási alpműveletek európai és ázsiai különbsége befolyásoló hatással volt és van az emberek mentalitására, viselkedésére, és a tudományra is. Elképzelhető, hogy az európai, a kizárt harmadik szabályán alapuló duális gondolkodásmód tette az európai embert duális (igen–nem) alapon gondolkodóvá, kényszeresé döntéseiben, cselekedeteiben az örök választásra, egyúttal (az interkulturális kommunikáció kutatói által leírt) erős lineáris (szigorú időrendet tartó) viselkedésre. Ez lehet az alapja a nyelvi kérdésekben való kizárólagos igen–nem (helyes–helytelen) döntéseknek is. A kizárt harmadik szabálya uralkodik minden európai (magyar) emberben, aki megkérdezi, hogy melyik a helyes: mosakodik vagy mosakszik. Kényszeresen dönteni akar ebben a valószínűleg eldönthetetlen kérdésben – mert számos további, „harmadik” lehetőség is felvetődhetne: a) nem szükséges dönteni, mert ugyanazt jelenti, b) stilisztikai különbség van, ahogy szebbnek, jobbnak érzi, c) mikor és hol akarja használni stb.

Valószínűleg ezen a gondolkodási különbségen alapul a keleti és a nyugati társadalom különbsége. Az európai embernek a Keletre (Ázsiára, de részben Afrikára) való „rácsodálkozása” többnyire az ezzel a gondolkodásmóddal való találkozásból fakad, amely vagy értetlenné, vagy éppen ellenkezőleg nagyon is megértővé teszi, s talán éppen ennek az élménynek köszönhető korunk orientalizmusdivatja (a keleti filozófiák, a buddhizmus, a harcművészetek, irodalom stb. iránti fokozott érdeklődés).

4. A nyugati és a keleti retorika mint közvetítő

Eddigi gondolatmenetem szerint antropológiai, ősi emberi viselkedésformákban, alapvető vallási tanításokban

erősen rögzítve van a nyelv szerepe és az arra való ráhatás (alakítás, cselekvés) lehetősége, valamint emberi gondolkodásmódokból is következhet a nyelvalakítás ténye. Mindez azonban nagyon messzire nyúlik vissza. Vajon milyen kulturális közvetítés, tanítás révén hatnak ezek mindmáig? A válasz összetett, de az egyik kulturális közvetítő eszköz mindenképpen a retorika, az ékesszólás, a nyilvános, szervezett beszéd tudománya. Az ókori retorika foglalta össze először a nyilvános beszéd szabályait, meghatározva a beszédfajtákat, a felkészülés és előadás menetét, körülményeit, a gondolkodás-érvelés szabályait, a helyes meggyőzést, már konkrétan utalva a nyelvhelyességre, amelyet kétezer éve érvényesnek tekint a nyelvtudomány és a közélet. A reneszánsz föllevenítette ókori retorikának máig kimutatható hatása van tehát az európai embernek a nyelvről, a nyelvhelyességről való gondolkodásában és gyakorlatában.

De ne feledkezzünk meg arról, hogy az európai retorika Arisztotelész, Cicero, Quintilianus stb. munkáin nyugszik, de arab tudósok Keletre is közvetítették, valamint Keleten nyilvánvalóan a vallási irányzatok saját retorikai gyakorlatot hoztak létre. Csak feltételezem, hogy a keleti retorikák más nyelvi és vitakultúrát, más gondolkodási elveken alapuló meggyőzést tanítottak, mint a nyugatiak – akkor is, ha a kettő között lehetséges kapcsolat. Egy apró példával szeretném ezt bizonyítani. A retorikai hagyományokon alapuló nyugati vitaversenyeken mindig van győztes és van vesztes. A tibeti (buddhista) vitagyakorlatokban a vitát hallgató közönségnek nincs szerepe, és nincs döntőbíró sem. Ez az apró különbség két világot jellemez. Talán a retorikai különfejlődés, különbség is okozhatja a két világ közötti jelentős interkulturális különbséget, amelyet a mai, élénkülő kelet–nyugati kapcsolatokban minden bizonnyal érdemes feltárni, megismerni és tudomásul venni.

JEGYZETEK

- 1 <http://uj.katolikus.hu/lelkiseg.php?h=20>
- 2 *Öt fogadalom*. https://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%96t_fogadalom
- 3 *Öt fogadalom*. https://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%96t_fogadalom (Spt. 2.14 – *Dhammika-szutta*, Ford.: KOLOZSVÁRI Ágnes)
- 4 https://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%96t_fogadalom
- 5 at-Tabaráni <http://iszlami.com/mohammed-profeta/hadisz-profetai-hagyomanyok/item/328-forteltett-es-beszed>
- 6 al-Bukhári és Muszlim. <http://iszlami.com/mohammed-profeta/hadisz-profetai-hagyomanyok/item/212-igazmondas-es-hazugsag>
- 7 hadisz: Mohamed próféta életéről, személyéről és tanításairól, illetve más korabeli muzulmánok tetteiről és szavairól összegyűjtött szájhagyomány útján terjesztett közlések gyűjteménye
- 8 <http://iszlami.com/irodalom/40-hadisz/item/2021-15-hadisz-a-hit-ismertetojeleiről>
- 9 Revidéált *Károli Biblia*: Jakab levele <http://abibliamindenkie.hu/uj/JAS/3/>
- 10 Szent István Társulat: *Biblia*, Jakab levele 3. fejezet <http://szentiras.hu/SZIT/Jak3>
- 11 <http://lativ.hu/a-beszed-ereje/>. Itt köszönöm meg RISZOVANNIJ Mihály segítségét.

IRODALOM

- BARLEY, Nigel: *Egy zöldfülű antropológus kalandjai. Feljegyzések a sárkunyhóból*. Bp., Typotex, 2009
- CSÁNYI Vilmos: *Az emberi természet. Humánológia*. Bp., Vince, 1999
- Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője*. Szerk. BALÁZS Géza, DEDE Éva, Bp., Inter Kht. – PRAE.HU, 2008
- HELLER Ágnes: *Az álom filozófiája*. Bp., Múlt és Jövő, 2011
- PLÉH Csaba: *A pszichológia örök témái*. Bp., Typotex, 2013
- SÁRI László: *A Himalája arca. Ázsiáról és a végtelenségről*. Bp., Kelet, 2007
- STING, Miloslav: *Keresztül-kasul Mikronézián*. Bp., Gondolat, 1979